

Nasîrüddin Tûsî'nin *Tahrîru'l-Mecistî*'sine Yapılan Arapça Şerhin Şemseddin Semerkandî'ye Nispeti*

Taro Mimura**

Trc. Sacide Ataş*** ve Sena Aydın****

Öz: Bu makalede, Tahran Üniversitesi İlahiyat Kütüphanesi, nr. 678'de Tûsî'nin *Tahrîru'l-Mecistî*'si üzerine yazılmış olan, müstensihin ferağ kaydında Semerkandî'ye nispet ettiği anonim şerhi ayrıntılı bir şekilde inceliyorum. Bu eserin içeriğini ve bazı atıflarını, hem Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'siyle hem de Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zünûn*'undaki bibliyografik notlarla, Carullah 1485'in (Nisâbüri'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinin bir nüshası) ön sayfasında yer alan bir kitap sahibi notu ve Nisâbüri'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinin derkenar notunda Semerkandî ismini zikreden kendi el yazmasıyla karşılaştırdım. Bu şekilde, Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, nr. 678'in, Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinin bir nüshası olduğunu tespit ettim. Bu tespit, Nisâbüri'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinde Semerkandî'yi "faziletli bir âlim" olarak adlandırdığını ve Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinden birkaç kez alıntı yaptığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinin, Nisâbüri üzerinde kendi *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sini yazarken çok etkili olduğu sonucuna varılabilir.

Anahtar Kelimeler: *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*, *Tahrîru'l-Mecistî*, Nizâmüddin en-Nisâbüri, *el-Mecistî*, astronomi

Abstract: In this paper, I thoroughly examine the anonymous commentary found in Theology Library (Tehran University) MS 678 on Tûsî's *Tahrîr al-Majisî*, which the copyist attributed to Samarqandî in the colophon. I compare its contents and some references to Samarqandî's *Sharh Tahrîr al-Majisî*, including a bibliographical note in Hâjji Khalifa's *Kashf al-Zunûn*, an owner's note on the front page of Carullah MS 1485 (a manuscript of Nisâbüri's *Sharh Tahrîr al-Majisî*), and Nisâbüri's own marginal note recording the name Samarqandî in the autograph of his *Sharh Tahrîr al-Majisî*. In this way, I establish Faculty of Theology Library MS 678 to be a manuscript of Samarqandî's *Sharh Tahrîr al-Majisî*. This identification in turn reveals that Nisâbüri, in his *Sharh Tahrîr al-Majisî*, called Samarqandî "an eminent scholar" and quoted Samarqandî's *Sharh Tahrîr al-Majisî* several times. Therefore, one can conclude Samarqandî's *Sharh Tahrîr al-Majisî* has been very influential on Nisâbüri when he composed his *Sharh Tahrîr al-Majisî*.

Keywords: *Sharh Tahrîr al-Majisî*, *Tahrîr al-Majisî*, Nizâm al-Din al-Nisâbüri, *Almagest*, astronomy

* Bu sayıya katkıda bulunmam için beni davet eden ve aralarında Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, nr. 678'in de bulunduğu kıymetli materyalleri paylaşan Ali Fikri Yavuz'a özellikle teşekkür etmek isterim. Ayrıca Nisâbüri hakkında çok kıymetli istişarelerde bulunduğum Robert Morrison'a ve iki anonim hakeme de minnettarım. Bu hakemlerden hassaten biri bana birçok önemli öneride bulundu.

** Doç. Dr., Tokyo Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Bölümü.
taromimura@ecc.u-tokyo.ac.jp.

*** Doktor Adayı, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslam ve Türk Felsefesi.

**** Ar. Gör. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Bilim Tarihi.

Giriş

Şemseddin Semerkandî (ö. 1302) özellikle *Risâle fî Âdâbi'l-bahs*¹ adlı mantık eseriyle tanınan bir âlim olmakla beraber kelâm, mantık, matematik ve astronomi üzerine medreselerde ders kitabı olarak okutulan birçok kitap kaleme almıştır.² Semerkandî'nin astronomi konusundaki derin bilgisi eserlerinden anlaşılmaktadır. Örneğin hem ay üstü hem ay altı âlemin ilimleri hakkındaki eseri *İlmü'l-âfâk ve'l-enfûs*³ adlı kitabında yer alan "Dünyanın Düzeni (*hey'e*) ve Bunun İçin Gerekli Parçaların Telifi" başlıklı ikinci bölümde (*mazhar*) *ilmü'l-hey'e* [astronomi] hakkında genel bilgiler verir.

İlmü'l-hey'e, Batlamyus gezegen modellerinden hareketle gökssel kürelerin teribini kullanarak bir kozmografi sunan, karmaşık matematiksel ispatlardan yoksun bir teorik astronomi türüdür.⁴ Bu astronomi yazım geleneği İbnü'l-Heysem'in (965-yak. 1040) *Mâkâle fî hey'eti'l-âlem* adlı eseriyle meşhur olmuş, daha sonra el-Harakî (ö. 1138/9) tarafından *et-Tebşıra fî ilmi'l-hey'e* ile, ardından Nasîrüddin Tûsî'nin (1201-1274) *Tezkire fî ilmi'l-hey'e* isimli eseriyle standartlaştırılmıştır.

Semerkandî'nin Tûsî'nin *Tezkire'sini* çok iyi bildiği, *İlmü'l-âfâk ve'l-enfûs*'ün (on altı bölümden oluşan) ikinci bölümünün içeriğinden anlaşılmaktadır. Zira Semerkandî bu bölümü, aşağıda sunulan bölüm başlıkları listesinden de anlaşılacağı üzere, Tûsî'nin *Tezkire'sini* sadakatle takip ederek düzenlemiştir.⁵

- 1 Mantık üzerine çalışmaları için bakınız Larry Benjamin Miller, *Islamic Disputation Theory: The Uses & Rules of Argument in Medieval Islam* (Cham, İsviçre: Springer, 2020), Bölüm 5.
- 2 Biyografisi için Gholamreza Dadkhah'in *İlmü'l-âfâk ve'l-enfûs*'ün baskısına yazdığı Farsça ve İngilizce girişe bakınız: Gholamreza Dadkhah (ed.), *Shams al-Din Samarqandî: Science of the Cosmos and the Soul* (Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2014); ayrıca bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Samarqandî: Shams al-Din Muḥammad ibn Ashraf al-Ḥusaynî al-Samarqandî", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, ed. Thomas Hockey vd. (New York: Springer, 2007), 1008. Matematik bilimlerinin medrese geleneği için bkz. Sonja Brentjes, *Teaching and Learning the Sciences in Islamicate Societies (800-1700)* (Turnhout: Brepols, 2018), 77-91.
- 3 Bu makalede *İlmü'l-âfâk ve'l-enfûs*'ün metni için Dadkhah'ın baskısını (Dadkhah, *Shams al-Din Samarqandî: Science of the Cosmos and the Soul*) kullanıyorum.
- 4 Bu yazım geleneği hakkında bkz. F. Jamil Ragep, "Astronomy", *EF*³ (Erişim tarihi 19 Aralık 2022. doi:https://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_22652); F. Jamil Ragep, *Naşîr al-Din al-Tûsî's Memoir on Astronomy*, 2 cilt (New York: Springer-Verlag, 1993), I, 29-46; Sally Ragep, *Jaghmini's Mulakkhkhaş: an Islamic Introduction to Ptolemaic Astronomy* (Cham: Springer, 2016), 27-65.
- 5 Bu listede, *İlmü'l-âfâk ve'l-enfûs*'ün ikinci bölümünün her bir başlığına karşılık gelen *Tezkire'deki* bölüm numarasını ve başlığını not ettim. *Tezkire'nin* metni için Ragep'in edisyonunu ve İngilizce çevirisini (Ragep, *Naşîr al-Din al-Tûsî's Memoir on Astronomy*) gerektiğinde bazı değişiklikler yaparak kullandım. Bu makalede *Tezkire* dışındaki kaynaklardan yapılan tüm çeviriler bana aittir. [Türkçe tercümeleleri ise gerek Arapça gerekse İngilizce metinden istifade edilerek tarafımızca yapılmıştır. (Ç.N.)]

İlmü'l-âfâk ve'l-enfüs, 2. Bölüm	Tezkire
<p>1. Fasil: Duyuyla İşaret Edilebilecek Şeylerin Öncülleri (الفصل الأول في المقدمات من الأشياء التي يمكن أن يشار إليها بالחסن)</p>	<p>1. Bâb</p>
<p>2. Fasil: Gökyüzünün ve Yeryüzünün Küreselliği, Yeryüzünün Her Şeyin Ortasında Olması ve Gök Kürelerine Göre Hissedilebilir Bir Miktarının Olmaması (الفصل الثاني في كرية السماء والأرض وكون الأرض في وسط الكل وكونها غير ذات قدر محسوس بالنسبة إلى أفلاك العلوية)</p>	<p>2. Bâb, 1. Fasil: Gökyüzünün ve Yeryüzünün Yuvarlaklığı, Yeryüzünün Gökyüzüne Bir Kürenin Merkezinin Çevresine Olan İlişkisi Gibi İlişkili Olması ve [Yeryüzünün] Tamamen Hareketsiz Olması (الفصل الأول في استدارة السماء والأرض وكون الأرض عند السماء كمركز الكرة عند محيطها وكونها غير متحركة بالجملة)</p>
<p>3. Fasil: Âlemdaki Gök Cisimlerinin Düzeni (الفصل الثالث في ترتيب أجرام العالم)</p>	<p>2. Bâb, 2. Fasil: Gök Cisimlerinin Düzeni ve Sırası (الفصل الثاني في ترتيب الأجرام ونضدها)</p>
<p>4. Fasil: Meşhur Büyük Daireler (الفصل الرابع في الدوائر العظمى المشهورة)</p>	<p>2. Bâb, 3. Fasil: Meşhur Büyük Daireler (الفصل الثالث في الدوائر العظمى المشهورة)</p>
<p>5. Fasil: Güneş Felekleri ve Hareketleri (الفصل الخامس في أفلاك الشمس وحركاتها)</p>	<p>2. Bâb, 6. Fasil: Güneş Felekleri ve Hareketleri (الفصل السادس في أفلاك الشمس وحركاتها)</p>
<p>6. Fasil: Ay Felekleri ve Hareketleri (الفصل السادس في أفلاك القمر وحركاته)</p>	<p>2. Bâb, 7. Fasil: Ay Felekleri ve Hareketleri (الفصل السابع في أفلاك القمر وحركاته)</p>
<p>7. Fasil: Merkür'ün Felekleri ve Boylamsal Hareketleri (الفصل السابع في أفلاك عطارد وحركاته الطولية)</p>	<p>2. Bâb, 8. Fasil: Merkür'ün Felekleri ve Boylamsal Hareketleri (الفصل الثامن في أفلاك عطارد وحركاته الطولية)</p>
<p>8. Fasil: Diğer Gezegenlerin Felekleri ve Boylamsal Hareketleri (الفصل الثامن في أفلاك الكواكب الباقية وحركاتها الطولية)</p>	<p>2. Bâb, 9. Fasil: Diğer Gezegenlerin Felekleri ve Boylamsal Hareketleri (الفصل التاسع في أفلاك الكواكب الباقية وحركاتها الطولية)</p>

9. Fasil: Gezegenlerin Enlemleri (الفصل التاسع في عروض الكواكب)	2. Bâb, 10. Fasil: Beş Gezegenin Enlemleri (الفصل العاشر في عروض الكواكب الخمسة)
10. Fasil: Eklipstigin En Büyük Eğimi (الفصل العاشر في الميل الكلي)	
11. Fasil: Uzaklık Açısı (Paralaks) (الفصل الحادي عشر في اختلاف المنظر)	2. Bâb, 12. Fasil: Uzaklık Açısı (Paralaks) (الفصل الثاني عشر في اختلاف المناظر)
12. Fasil: Ay Işığındaki Değişimler, Ay ve Güneş Tutulmaları (الفصل الثاني عشر في اختلاف نور القمر والخسوف والكسوف)	2. Bâb, 13. Fasil: Ay Işığındaki Değişimler, Ay ve Güneş Tutulmaları (الفصل الثالث عشر في اختلاف نور القمر وفي الخسوف والكسوف)
13. Fasil: Yeryüzünün Durumunun Genel Bir Özeti (الفصل الثالث عشر في جمل من أحوال الأرض)	2. Bâb, 14. Fasil: Yeryüzünün Yapısı ve Durumunun Genel Bir Özeti (الفصل الأوّل في جمل من هيئة الأرض وأحوالها)
14. Fasil: Feleklerin Diğer Konumlara ve Gece-Gündüze Kıyasla Konumlarının Değişimi (الفصل الرابع عشر في اختلاف أوضاع الفلك بالقياس إلى المواضع والأيام والليلي)	
15. Fasil: Şafak ve Alacakaranlık (الفصل الخامس عشر في الصبح والشفق)	3. Bâb, 9. Fasil: Şafak ve Alacakaranlık (الفصل التاسع في الصبح والشفق)
16. Fasil: Gök Cisimleri ve Uzaklıklarının Ölçümleri (الفصل السادس عشر في مقادير الأبعاد والأجرام)	4. Bâb: Gök Cisimlerinin ve Uzaklıklarının Ölçüm Bilgisi (الباب الرابع في معرفة مقادير الأبعاد والأجرام)

Yukarıdaki listede aynı zamanda Semerkandî'nin bölümlerin çoğunu *Tezkire*'deki başlıklarla aynı ifadeleri kullanarak başlıklandığını görmekteyiz. Özellikle, *İlmü'l-âfâk ve'l-enfus*'ün 2. bölümünün ana metnini *Tezkire* ile karşılaştırdığımızda, Semerkandî'nin de 2. bölüm boyunca *Tezkire*'nin ana metnini kopyaladığını ve gerektiğinde kendi açıklamalarını eklediğini fark ederiz. Bu durum, 16. bölümün 2. bahsi olan "Ay'ın Âlemin Merkezinden Uzaklığını Bulma Üzerine"nin başlangıcına kadar çok açık bir şekilde görülmektedir:

İlmü'l-âfâk ve'l-enfüs, 2. Bölüm, 16. Fasl, 2. Bahis'ten:

2. Bahis: Ay'ın Âlemin Merkezine Olan Uzaklığının Bulunması Üzerine

Ay'ın ve diğer gezgin yıldızların âlemin merkezine olan uzaklıkları, kürelerinin yarıçaplarının 60 parça olmasına dayanarak her zaman için bilinirdir. Çünkü daha önce de belirtildiği üzere dış çemberlerinin yarıçaplarının ve dışmerkezlerinin ölçüleri de bu parçalarla bilinir. Bütün bunlar *el-Mecisti*'nin 5. makalesinin 13. faslında açıklanmıştır. Ancak birinin diğerine oranı bilinmemektedir. Dolayısıyla bunun bulunması gerekmektedir...⁶

البحث الثاني في معرفة أبعاد القمر من مركز العالم
كان أبعاد القمر وغيره من السّيارة من مركز العالم معلومة في كلّ وقت بحسب كون
أنصاف أقطار أفلاكها ستين جزءاً. فإنّ مقادير أنصاف أقطار تداويرها وما بين مراكز
أفلاكها أيضاً معلومة هذه الأجزاء كما مرّ، وقد بيّن ذلك في الفصل الثالث عشر من
المقالة الخامسة من المجسطي. لكنّ لم تكن نسبة أبعاد بعض الكواكب إلى البعض معلومة
فطلب معرفة ذلك...

Tezkire 4. Bâb, 2. Fasil'dan:

Bölüm 2: Ay'ın Âlemin Merkezine Olan Uzaklığının Bilinmesi Üzerine

Ay'ın ve diğer gezgin yıldızların âlemin merkezine olan uzaklıkları, geometri yöntemiyle gerçek konumlarının hesaplanmasında belirtildiği gibi, her zaman için kürelerinin yarıçaplarının 60 parça olmasına dayanarak bilinebilir. Birinin diğerine oranı ise bilinmemektedir; dolayısıyla bu oranın bulunması gerekmektedir...⁷

الفصل الثاني في معرفة أبعاد القمر من مركز العالم
كان أبعاد القمر وغيره من السّيارة من مركز العالم معلومة في كلّ وقت بحسب كون
أنصاف أقطار أفلاكها ستين جزءاً على ما يذكر في حساب تقويماتها بطريق الهندسة. ولم
تكن نسبة أبعاد بعض الكواكب إلى البعض معلومة فمعرفة ذلك...

Bu alıntıda Semerkandî'nin *Tezkire*'den nasıl istifade ettiği açıkça görülmektedir: Semerkandî, *ilmü'l-hey'eyi* o dönemde bu ilmin klasik ders kitabı *Tezkire*'yi okuyarak öğrenmiş ve *İlmü'l-âfâk ve'l-enfüs*'ün 2. bölümünü yazarken *Tezkire*'nin birçok bölümünden alıntı yapmıştır.

6 Arapça metin için bkz. Dadkhah, *Shams al-Din Samarqandi*, 193.

7 Arapça metin ve İngilizce tercümesi için bkz. Ragep, *Memoir on Astronomy*, 314-5.

Öte yandan, yukarıdaki karşılaştırma Semerkandî'nin "Bütün bunlar *el-Mecistî*'nin 5. makalesinin 13. faslında açıklanmıştır." (alıntıda altı çizili kısım) diyerek işaret ettiği kendi sözlerini de ortaya koymaktadır. *el-Mecistî*'nin 5. makalesinin 13. faslında Ay'ın uzaklıkları yer almaktadır.⁸ Bu sebeple Semerkandî'nin bu bağlamda açıklaması uygundur ve *el-Mecistî* hakkındaki bilgisini gösterir. *Tezkire*'yi dikkatle incelediği göz önüne alındığında *el-Mecistî* üzerinde de çalışmış olması gayet doğaldır. Çünkü Tûsî, *Tezkire*'nin girişinde okuyucuların *el-Mecistî*'yi de incelemelerini tavsiye etmektedir.⁹ Tûsî'nin *Tezkire*'yi yazmadan önce, *el-Mecistî*'nin metnini açıkladığı *Tahrîru'l-Mecistî* adlı bir *el-Mecistî* şerhi yazdığını unutmamak elzemdir.¹⁰ Bu eserin birçok şerhi¹¹ ile birlikte İslam dünyasında *el-Mecistî* okumak için bir el kitabı olarak meşhur olması, bize Semerkandî'nin akranlarının *el-Mecistî*'yi genel olarak Tûsî'nin *Tahrîru'l-Mecistî*'si üzerinden okuduklarını göstermektedir.

Bu noktada şunu belirtmem gerekir: Semerkandî *İlmü'l-âfâk ve'l-enfüs*'ün 2. bölüm 2. faslında göklerin küreselliğine dair açıklamasını bitirirken şu notu düşmektedir: "Bu matlubu *el-Mecistî* şerhinde burhanlarla açıklamıştık. Ancak zikrettiğimiz kadarı bu noktada yeterlidir. وقد بيّنّا هذا المطلوب في شرح المجسطي برهانين لكنّ (ما ذكرنا الآن كاف هاهنا)"¹² Bu alıntı, Semerkandî'nin *el-Mecistî* metni üzerine yaptığı kapsamlı çalışmanın yanı sıra bu esere bir şerh de yazdığını göstermektedir.

Semerkandî'nin *el-Mecistî* üzerine şerhine gelince, Kâtib Çelebi (1609-1657) *Keşfü'z-zunûn*'unda bibliyografik bir not yer almaktadır. Kâtib Çelebi burada *el-Mecistî* maddesine Tûsî'nin *Tahrîru'l-Mecistî*'si hakkında bilgi eklemiş ve Semerkandî'nin *Tahrîru'l-Mecistî* üzerine yazdığı şerhten şu şekilde bahsetmiştir: "Fazilet sahibi muhakkik Şemseddin Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'si. Bu kitap (*Tahrîru'l-Mecistî*'nin) sorunlarının çözümünü bir cilt içerisinde ele alan bir şerhtir. وشرح تحرير المجسطي للفاضل المحقق شمس الدين السمرقندي وهو شرح مشتمل على (حل مشكلاته في مجلد)"¹³ *Keşfü'z-zunûn*'daki bu bilgi, Semerkandî'nin Tûsî'nin *Tahrîru'l-Mecistî*'si üzerinden *el-Mecistî*'yi okuduğunu ve akranları gibi onun üzerine bir şerh yazdığını göstermektedir.

8 Batlamyus'un tartışması için bkz. G. J. Toomer, *Ptolemy's Almagest* (Londra: Duckworth, 1984), 247-51.

9 Arapça metin ve İngilizce tercüme için bkz. Ragep, *Memoir on Astronomy*, 92-3.

10 Bkz. George Saliba, "The Role of the Almagest Commentaries in Medieval Arabic Astronomy: A Preliminary Survey of Tûsî's Redaction of Ptolemy's Almagest", *Archives Internationales d'Histoire des Sciences* 37 (1987): 3-20.

11 Arapça metin için bkz. Dadkhah, *Shams al-Din Samarqandî*, 135.

12 Dadkhah, *Shams al-Din Samarqandî*, 135.

13 Tûsî'nin *Tahrîru'l-Mecistî*'sinin şerhleri için bkz. Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums* (Leiden: E. J. Brill, 1967-), VI, 93-4.

Kâtib Çelebi, Semerkandî'nin Tûsî'nin *Tahrîru'l-Mecistî*'sine yazdığı şerhten bahsetmiş olsa da henüz hiç kimse bu şerhi Arapça yazmalar arasında tespit edememiştir. Arapça yazmaların katalog memuru Ahlwardt, şu anda Staatsbibliothek zu Berlin'de bulunan MS Landberg 493'ü (Ahlwardt no. 5656) sebep göstermeksizin Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinin bir nüshası olarak kaydetmiş¹⁴ ve bazı bibliyografılar bu tanımlamayı kabul etmiştir.¹⁵ Ancak Morrison bunu reddetmiş ve bunun Nizâmüddin en-Nisâbüri (ö. yaklaşık 1330) tarafından yazılmış bir *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî* nüshası olduğunu söylemiştir.¹⁶

İlhanlı dönemi âlimlerinden Nisâbüri, sadece dinî konularda değil, Tûsî'nin *Zîc-i İlhânî*'si üzerine yazdığı şerhin yanı sıra matematik bilimlerinde de, *Tavzîhu't-Tezkire* ve *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî* gibi birçok eser kaleme almıştır.¹⁷ Bu başlıklar, Tûsî'nin eserlerinin Nisâbüri ve Semerkandî de dâhil olmak üzere akranları için ne kadar temel metinler olduğunu vurgulamaktadır. İlginç bir şekilde Tûsî'nin hem dinî hem de bilimsel eserleri büyük ölçüde etkili olmuştur. Biz bugün *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî* de dâhil olmak üzere Tûsî'nin eserlerinin birçok el yazmasına sahibiz. Morrison da bu sayede Berlin'de bulunan bu nüshanın *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'nin bir nüshası olduğunu, eserin diğer nüshaları hakkındaki bilgilere başvurarak tespit etmeyi başarmıştır.

Bununla birlikte yakın zamanda Semerkandî'nin *İlmü'l-âfâk ve'l-enfüs*'ünün muhakkiki Dadkhah, baskısının Farsça girişinde Tûsî'nin *Tahrîru'l-Mecistî*'si üzerine anonim bir şerhin el yazması olan ve müstensihin Semerkandî'ye atfettiği Tahran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, nr. 678 numaralı nüshasının (bundan böyle YZ A olarak anılacaktır) varlığına işaret etmiştir. Dadkhah, Semerkandî'nin *İlmü'l-âfâk ve'l-enfüs*'ünün 2. bölüm 2. faslında göklerin küreselliğine dair yukarıda alıntılanan notuna dayanarak bu atfın doğru olabileceği ihtimalini öne sürmüştür: "Bu matlubu *el-Mecistî* üzerine bir şerhte iki burhanla zaten açıklamıştık."¹⁸ Dadkhah, YZ A'nın (vr. 3-4) göklerin küreselliğiyle bağlantılı iki burhan içermesi nedeniyle¹⁹ YZ A'nın aslında Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinin bir nüshası olabileceğini ileri sürmüştür.

14 Bkz. Wilhelm Ahlwardt, *Verzeichnis der arabischen Handschriften*, 10 cilt (Berlin: A. Asher, 1887), V, 144.

15 Bkz. Örneğin, Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, VI, 94.

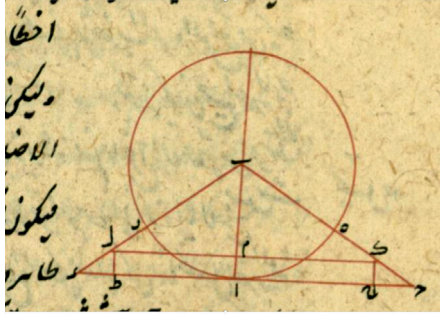
16 Bkz. Robert G. Morrison, *Islam and Science: The Intellectual Career of Nizâm al-Din al-Nisâbüri* (Londra & New York: Routledge, 2010), 260 (dn. 11). Kendisinin bu bulguya doktora tezinde zaten işaret ettiğini hatırlatalım ("The Intellectual Development of Nizâm al-Din al-Nisâbüri (d. 1329 A.D.)", doktora tezi, Columbia Üniversitesi, 1998, 49 (dn. 55)).

17 Nisâbüri'nin hayatı ve eserleri için bkz. Morrison, *Islam and Science*.

18 Bakınız Dadkhah, *Shams al-Din Samarqandî*, 29-30 (Farsça Giriş bölümünde). Ali Fikri Yavuz'a bu Tahran yazmasına dikkat çektiği ve beni onun varlığından haberdar ettiği için teşekkür borçluyum.

19 Bu yazmada varak numarası bulunmadığından, ilk varağı vr. 1 olarak numaralandırdım.

Aslında YZ A, vr. 3-4, yazarın Tüsî'nin *Tahrîru'l-Mecistî*'sinin 1. bâb, 3. faslında göklerin küreselliği hakkındaki sözlerine ilişkin şerhini içerir: “[Daire ve küre] [sırasıyla] tüm [diğer] iki ve üç boyutlu [düzlem ve katı] şekillerden daha büyüktür (وهما أوسع من كل شكل تساويهما في المحيط),” YZ A'daki şerhin yazarı, Tüsî'nin bu ifadesini açıklamak için bir şema ile geometrik bir delil eklemiştir (bkz. Şekil 1).²⁰

Şekil 1. YZ A, vr. 3b'deki şekil.

el-Mecistî şerh geleneğinde, pek çok şârih bu delile ek olarak, daire ve kürenin diğer tüm iki ve üç boyutlu şekillerden daha büyük olduğuna dair kendi matematiksel delillerini zikretmişlerdir.²¹ Çünkü Batlamyus 1. kitap 3. bölümde şöyle demiştir: “[Göklerin şekli küreseldir] çünkü eşit sınırlara sahip farklı şekillerden daha fazla açığa sahip olanlar [alan veya hacim olarak] daha büyüktür, daire [diğer tüm] yüzeylerden ve küre [diğer tüm] üç boyutlu cisimlerden daha büyüktür.”²² Zira Batlamyus göklerin boyutuna göre en büyük hacme sahip olması gerektiğini düşünüyordu.²³ Nisâbü'rî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî* 1. bölüm 3. faslında, *Tahrîru'l-Mecistî*'nin YZ A'da şerh edilen aynı pasajı üzerine yaptığı şerh epeyce dikkat çekicidir. Burada Nisâbü'rî YZ A'daki şerhin yazarıyla aynı geometrik delili getirmiş ve aynı şekli kullanmıştır (bkz. Şekil 2).²⁴

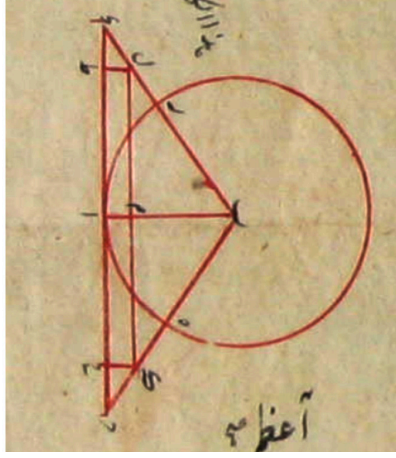
20 Bakınız Olaf Pedersen, *A Survey of the Almagest* (New York: Springer, 2011), 36.

21 İngilizce tercüme Toomer, *Ptolemy's Almagest*, s. 40'tan alınmıştır.

22 Bkz. Toomer, *Ptolemy's Almagest*, 40 (dn. 25).

23 Bkz. Pedersen, *A Survey of the Almagest*, 36.

24 Carullah 1485, vr 7b-8b. Şekildeki harflerin YZ A'daki şekille aynı olduğuna dikkat ediniz (bkz. Şekil 1).

Şekil 2. Nisâbüri'nin *Şerhu Tahriri'l-Mecisti*'sindeki şekil (Carullah 1485, vr. 8a)

Yukarıdaki tahlil, YZ A'da yer alan bu tür geometrik delillerin *el-Mecisti*'nin 1. bölüm 3. faslının (göklerin küreselliği hakkında) şerhlerde ne kadar meşhur olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Dakkhah'ın YZ A'da göklerin küreselliğine dair bu delillerin varlığına dayanan iddiası, YZ A'nın Semerkandî'nin *Şerhu Tahriri'l-Mecisti*'sinin bir nüshası olduğunu ispat için yeterli değildir. Dolayısıyla bu makalede, YZ A'yı derinlemesine inceleyerek, özellikle Semerkandî'nin *Şerhu Tahriri'l-Mecisti*'sine kendisi dışındaki âlimler tarafından yapılan bazı atıfları ve YZ A'nın bu atıflara karşılık gelen kısımlarını merkeze alacağım. Böylece YZ A'nın Semerkandî'ye güvenle nispet edebileceği ortaya çıkacaktır.

YZ A'nın Tanıtımı

YZ A 203 varaktan oluşmaktadır. İstinsah tarihi ve müstensihin adı ferağ kaydında aşağıdaki şekilde kaydedilmiştir:

İstinsah Kaydı (vr. 203a):

Mütেকaddimün bilginlerin en bilgisi ve müteahhirünun faziletlilerinin ve müdakkik filozofların en faziletlisi, hakikatin ve dinin savunucusu [*nasiru'l-hakk ve'd-din*] Muhammed Tüsi tarafından kaleme alınan *el-Mecisti*'nin şerhi üzerine; faziletli üstat muhakkik titiz ve müdakkik âlim Şemseddin Semerkandî'ye nispet edilen bu çok kıymetli ve harika şerhin istinsahı Allah'a muhtaç İbn Ahmed Muhammed Nasrullah –Allah onu muzaffer kılsın– tarafından 1013 [miladi 1605] yılında 10 Şevval Salı günü tamamlandı.

قد وقع الفراغ من تسويد هذا الشرح الشريف النفيس المنسوب إلى المولى الفاضل العالم المحقق الحذير المدقق شمس الدين السمرقندي على الشرح (!) المجسطي الذي حرره أعلم علماء المتقدمين أفضل فضلاء المتأخرين تلك الحكماء المدققين نصير الحق والدين محمد الطوسي الفقير إلى الله ابن أحمد محمد نصر الله نصره الله في يوم الثلاثاء عاشر شهر شوال سنة ١٠١٣ .

Ferağ kaydından YZ A'yı, 1605'te İbn Ahmed Muhammed Nasrullah'ın istinsah ettiğini ve her ne kadar YZ A'nın başında (aşağıda yer almaktadır) müellifin adı verilme de müstensihin bu şerhi Semerkandî'ye nispet ettiğini biliyoruz:

Başlangıç (vr. 1b):

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.

Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun ve salât resullerin efendisinin [Muhammed'in] ve onun tertemiz ve pak ailesinin üzerine olsun.

Yakînî ilimler ve hakiki matluplar ilimlerin en üst mertebesinde bulunduğuna göre...

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين والصلوة على سيد المرسلين وآله الطيبين الطاهرين
أما بعد فلما كانت العلوم اليقينية والمطالب الحقيقية أشرف العلوم مرتبة ...

Müellif girişte (vr. 1b), *el-Mecisti*'nin matematik bilimleri üzerine yazılmış en iyi eser ve Tûsî'nin *Tahrîru'l-Mecisti*'sinin de onun en güncel nüshası olduğunu, mütekaddimûnun birikiminin yanı sıra müteahhirûnun bulgularını da içerdiğini söyler. Akabinde şöyle der: "Sonra [*Tahrîru'l-Mecisti*] üzerine kitabın sorunlarının çözümünü ve zor kısımların açıklamasını içeren bir şerh yazmak istedim. (فأردت أن أكتب له شرحاً مشتملاً على حلِّ مشكلاته وإيضاح معضلاته)." Bu nedenle, *Tahrîru'l-Mecisti*'nin zor kısımlarını kelime kelime açıklamaya karar vermiştir. Bu girişte de belirtildiği gibi, kitabın ana metni Tûsî'nin *Tahrîru'l-Mecisti*'sinden kısa cümleler ve müellifin şerhlerini içermektedir.

Girişte dikkat çekici olan durum, müellifin "kitabın sorunlarının çözümünü içeren" ifadesinin, Kâtib Çelebi'nin Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecisti*'sine ilişkin yukarıda verilen açıklamasıyla ("kitabın sorunlarının çözümünü içeren") birebir örtüşmesidir. Bu benzerlik aynı zamanda Kâtib Çelebi'nin Semerkandî'nin şerhine hakikaten ulaştığını göstermektedir.

Yukarıdaki açıklamanın da gösterdiği üzere, Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecisti*'sine kendisi dışındaki âlimler tarafından yapılan atıflar, YZ A'da aktarılan şerhin müellifinin Semerkandî olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Bu-

rada, Nîsâbüri'nin astronomi aletleriyle ilgili başarılarını incelerken, Morrison'un Nîsâbüri'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinin kendi el yazması nüshalarında Semerkandî'ye dair iki atıf keşfettiğini belirtmeliyiz.²⁵ Nîsâbüri, Semerkandî'nin genç bir çağdaşı olduğu için bu atıflar, Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinin neler başardığını anlamak açısından önemli olabilir. Dolayısıyla bundan sonra Nîsâbüri'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sindeki bu iki atfı inceleyecek ve YZ A'nın müellifinin kim olduğunu belirlemek için ipuçları elde edeceğim.

Nîsâbüri'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'si ve Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sine Dair İpuçları

Morrison'un Semerkandî'ye dair bulduğu iki atıftan ilki, Tunus, nr. 3663'te (Nîsâbüri'nin kendi el yazısı ile *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'si ve Morrison'un Nîsâbüri'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'si için temel kaynağı) vr. 82b'de yer alan derkenar notudur. Burası Nîsâbüri'nin 5. bölüm, 14. fasıldaki ana metninde yer alan "faziletli âlimlerden biri (veya bazıları) (بعض الأفاضل)" kelimesini açıklamak için Semerkandî ismini not ettiği yerdir. Bu atıfların ikincisi Carullah 1485'in (Nîsâbüri'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinin el yazması bir nüshası) başlık sayfasında yer almaktadır. Burası ise, Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinin Nîsâbüri'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'si ile irtibatlı olarak zikredildiği yerdir.²⁶

İkinci referansa gelince, Carullah 1485'in (bundan böyle YZ B olarak değinilecektir) başlık sayfasında (vr. 1a) Nîsâbüri'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'si hakkında şerh eklediği aşağıdaki notu görmekteyiz. Bu not kitabın sahibi Veliyuddin Cârullah²⁷ tarafından 1139/1726-7'de yazılmıştır:

Önyüz (vr. 1a):

Bu kitap faziletli Nizâmüddin en-Nîsâbüri'nin *Tefsîru't-Tahrîr ilâ Tahrîri'l-Mecistî li'l-Muhakkik et-Tûsî* adlı eseridir. Burada [Nîsâbüri] Seyyid Semerkandî'nin *Tahrîru'l-Mecistî* üzerine yazdığı bir şerhten alıntı yapmıştır. Bu, [*Tahrîru'l-Mecistî*'nin] en üst seviye şerhidir ve Kâdîzâde Rûmî'nin bu eser üzerine bir şerhi mevcuttur.

هذا كتاب مسمى بتفسير التحرير إلى تحرير المجسطي للمحقق الطوسي للفاضل نظام الدين النيسابوري وينقل فيه عن حاشية السيد السمرقندي على التحرير وهي أقصى الحواشي وعليه حاشية لقاضي زاده الرومي.

25 Bkz. Morrison, *Islam and Science*, 260 (dn. 11).

26 Morrison'un notunun aksine, Kâtib Çelebi'nin Nîsâbüri'nin *el-Mecistî* şerhinde Semerkandî'nin *Tahrîru'l-Mecistî* şerhine birçok kez atıfta bulunduğu dair bir notu yoktur. Bu düzeltmeyi birebir muhabbetimiz sebebiyle Morrison'a borçluyum.

27 Ne yazık ki, metnin cildi nedeniyle ismin bir kısmı okunamıyor.

Bu açıklama ile (“Seyyid Semerkandî’nin *Tahrîr* şerhinden alıntı yapmıştır”), Morrison’un YZ B’nin başlık sayfasında neden Nisâbüri’nin büyük ölçüde Semerkandî’nin *Tahrîru’l-Mecistî* şerhinden yararlandığını söylediğini anlıyoruz.²⁸ Bununla beraber, bu kısa açıklamadan Nisâbüri’nin *Şerhu Tahrîri’l-Mecistî*’sinin Semerkandî’nin *Şerhu Tahrîri’l-Mecistî*’sine ne ölçüde dayandığını değerlendirmek zordur. Yine de en azından, on altıncı yüzyıldaki Veliyuddin Cârullah gibi İslam âlimlerinin, Nisâbüri’nin Semerkandî’nin *Şerhu Tahrîri’l-Mecistî*’sinden kendi *Şerhu Tahrîri’l-Mecistî*’sine atıfta bulunduğunu kabul ettikleri söylenebilir.

Bu kabul göz önüne alındığında, Nisâbüri’nin *Şerhu Tahrîri’l-Mecistî*’si muhtemelen Semerkandî’nin *Şerhu Tahrîri’l-Mecistî*’sinin bir kısmını içermektedir ve Morrison’un bulduğu ilk atıf (mesela 5. bölüm, 14. fasılda Semerkandî’nin adını içeren derkenar notu) Nisâbüri’nin, Semerkandî’nin *Şerhu Tahrîri’l-Mecistî*’sinden alıntısı olabilir. Ancak Morrison, Tunus, nr. 3663’teki bu derkenar notuyla bağlantılı olarak, bu yazmada 5. bölüm, 12. fasılda başka bir mesele keşfetmiştir. Burada Nisâbüri, 5. bölüm, 14. fasılda olduğu gibi ana metindeki “faziletli âlimlerden biri (veya bazıları)” ifadesini açıklığa kavuşturmak için derkenarda Marâğa Rasathanesi’nde²⁹ çalışan önde gelen astronomlardan Müeyyedüddin el-Urdî (yaklaşık 1200-yak. 1266) ismini zikretmektedir. Bu sebeple Morrison, Nisâbüri’nin Semerkandî’ye atıfta bulunduğuna değinmeksizin, 5. bölüm, 14. fasılda geçen “faziletli âlim”in Urdî ya da Semerkandî olabileceği sonucuna varmıştır.

Dikkat çekici bir şekilde, Morrison bu durumdan bahsetmemiş olsa da YZ B’deki Semerkandî (5. bölüm, 14. fasıl) ve Urdî (5. bölüm, 12. fasıl) adının yer aldığı derkenar notları, sırasıyla Tunus, nr. 3663 ile aynı yerlerde bulunur. YZ B’nin aynı notları içermesinin nedeni ferağ kaydına (vr. 271a) başvurarak açıklanabilir. Nitekim bu ferağ kaydına dayanarak biz YZ B’nin 19 Muharrem 890/23 Şubat 1485’te, Muhammed b. İbrahim b. Mes’ûd el-Evhadî tarafından istinsah edildiğini biliyoruz. Evhadî, 11 Cemâziyelâhir 724/12 Haziran 1324 tarihinde istinsah edilen nüshasının ferağ kaydını yazmıştır, ki bu nüsha da kendisinin elyazmasından çoğaltılan bir başka nüshadan istinsah edilmiştir. Dolayısıyla, YZ B’nin el yazmada (Tunus , nr. 3663) bulunan aynı derkenar notlarını içeriyor olması, YZ B’nin bu esere dayandığı ve yalnızca el yazmasının ana metnini değil, aynı zamanda Nisâbüri’nin yazdığı

28 Bkz. Morrison, *Islam and Science*, 260 (dn. 11).

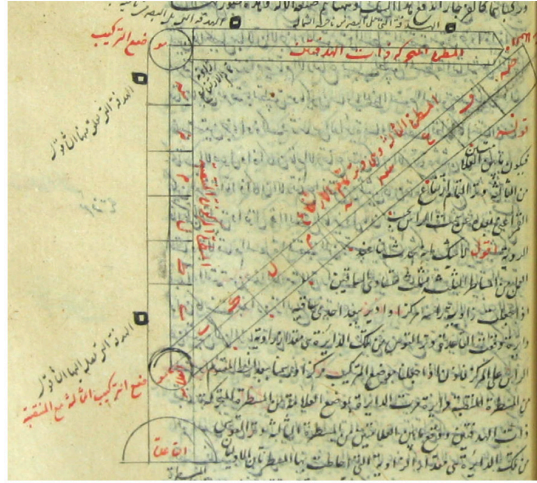
29 Bu biyografi için bkz. Petra G. Schmidl, “‘Urdî: Mu’ayyad (al-Milla wa-) al-Din (Mu’ayyad ibn Barik [Burayk]) al-‘Urdî (al-‘Âmirî al-Dimashqî)”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Springer Reference, ed. Thomas Hockey vd. (New York: Springer, 2007), 1161-2; ayrıca bkz. George Saliba, *Kitâb al-hay’ah: the Astronomical Work of Mu’ayyad al-Din al-‘Urdî: a Thirteenth Century Reform of Ptolemaic Astronomy* (Beyrut: Merkezü dirâsâti’l-vahdeti’l-Arabiyye, 1990), Giriş.

derkenar notlarını (belki de bir kısmını) da koruduğunu gösterir. Dolayısıyla, elyazmasına (yani Tunus, nr. 3663'e) erişimimiz olmamasına rağmen, YZ B'yi inceleyerek Nîsâbü'rî'nin derkenar notlarını bir dereceye kadar araştırabiliriz.

YZ B'de sayfalar boyunca çoğu ana metni düzeltmek için eklenmiş ve sıklıkla “düzeltme (صحح)” diye belirtilmiş birçok derkenar notu mevcuttur. Bunlar arasında, ana metindeki “faziletli âlimlerden birini (veya bazılarını)” açıklamak için bir âlimin adının yer aldığı beş derkenar notu buldum. Beş atıftan biri 1. bölüm 4. faslında,³⁰ dördü ise 5. bölümde yer almaktadır.

5. bölümdeki dört atıf³¹ arasında ilk ve ikinci atıflar 12. faslında (vr. 121b ve 122b) yer alır ve her ikisinde de Urdî ismi zikredilir. Bu ikisi Morrison'un değindiği Tunus, nr. 3663 yer alan duruma tam olarak karşılık geldiğinden, bu atıfların Nîsâbü'rî tarafından yazılmış derkenar notlarından gelmiş oldukları açıktır.

5. bölüm, 12. faslın ana metninde (ki bu bölüm *zâtü's-şubeteyn* (*triquetrum*) adı verilen paralaktik bir aletin yapımı hakkındadır; bkz. Şekil 3)³² Nîsâbü'rî *zâtü's-şubeteyn*'in yapımını anlatmıştır. İlk atıfla ilgili olarak, “faziletli âlimlerden biri (ya da bazıları)” tarafından yapılan bir eleştiriden bahsetmiş ve Urdî olduğunu söylediği bu kişiye derkenarda şu şekilde yer vermiştir (YZ B, vr. 121b-122a):

Şekil 3. YZ B, vr. 122a'da yer alan *zâtü's-şubeteyn*.

30 Bu nottan daha sonra bahsedeceğim.

31 5. bölümdeki dört derkenarın sonuncusu Bedirüddin Tebrîzî'ye (YZ B, vr. 123b) atıfta bulunur. Dolayısıyla bu makede bu notu tahlil etmeyeceğim.

32 Nîsâbü'rî'nin *zâtü's-şubeteyn* (*triquetrum*) hakkındaki tartışmasının ayrıntıları için bakınız Morrison, “The Intellectual Development of Nizâm al-Din al-Nîsâbü'rî”, 44-7.

Ancak, müteahhirûn âlimlerinden önde gelen biri (veya bazıları) burada şöyle bir şüphe ileri sürmektedir: Batlamyus üçüncü cetveli [birinci cetvelin] hangi tarafına bağladığını açıklamıyor. Buna gelince, onu [üçüncü cetveli] dik [birinci cetvelin] ve ikinci [cetvelin] tutturulduğu yüzeye monte eder, üçüncü [cetvelin] gövdesinin kalınlığı [birinci ve ikinci cetvellerin] birbirine değen iki yüzeyi arasına girer, bu nedenle üst açısı ekseninde olan ve tabanı ince cetvel [üçüncü cetvel] olan üçgen meridyen düzleminde oluşmaz. Aynı şekilde, eğer onu dik [birinci cetvelin] arkasına monte etseydik, dik cetvelin gövdesi ip [cetvel, yani üçüncü cetvel] ve iki kanatlı [ikinci cetvel] hareketli [cetvelin] iki yüzeyi arasına girecekti, bu nedenle açığı oluşturan cetvellerin üç yüzeyinin her koşulda meridyen düzlemi üzerinde olması imkansızdır. Yükseklik zenite yakın olduğunda, ince cetvelin [üçüncü cetvel] açığı karşılık gelmesi zordur; buraya kadar onun ifadesidir.

لكنه شكك بعض الأفاضل المتأخرين هاهنا بأن بطلميوس لم يبين أن المسطرة الثالثة في أي الوجهين نركبها. فأما أن يركبها في السطح الذي قرن به القائمة والثانية حالت ثخانة جسم الثالثة بين السطحين المماسين، فلا يكون المثلث الذي زوايته عند المحور الأعلى وقائدته المسطرة الرقيقة حاصلًا في سطح نصف النهار. وكذلك إن نركبها في ظهر القائمة حال جسم المسطرة القائمة بين سطحي الموترة والمتحركة ذات الهدفتين فلا يمكن أن يكون السطوح الثلاثة من المساطر التي تحدّ الزاوية في سطح نصف النهار بحال من الأحوال. وإذا كان الارتفاع قريباً من سمت الرأس تعدّر أن يوتر الزاوية بالمسطرة الرقيقة؛ إلى هاهنا عبارته.

Burada “faziletli âlim”, cetvellerin kalınlığının rakımı elde etmek için kullanılan üçgeni eğdiğini, dolayısıyla meridyen üzerinde tam rakımın elde edilemeyeceğini savunmuştur. Nisâbü’rî bu referansı “buraya kadar onun ifadesidir” sözleriyle bitirdiği için, bu kısım büyük ihtimalle “faziletli âlim”in bir eserinden alıntıdır.

Aslında hemen hemen aynı ifadeler Urdî’nin *Keyfiyyetü’l-ersâd* adlı eserinde şu şekilde yer almaktadır:

[Batlamyus’a ait *zâtü’s-şubeteyn* hakkındaki] şüpheye gelince, [Batlamyus] üçüncü cetveli tabana dik olan birinci cetvele bağladığında, onu [birinci cetvelin] hangi tarafına bağladığını açıklamıyor. Onu [üçüncü cetveli] dik [birinci cetvelin] bağlı olduğu [ikinci cetvelin] yüzeyine monte etmesine gelince, üçüncü [cetvelin] gövdesinin kalınlığı [birinci ve ikinci cetvellerin] birbirine değen iki yüzeyi arasına girer, bu nedenle üst açısı ekseninde olan ve tabanı ince cetvel [üçüncü cetvel] olan üçgen meridyen düzleminde oluşamaz. Aynı şekilde, eğer onu dik [birinci cetvelin] yüzeyinin arkasına monte etseydi, dik cetvelin gövdesi, ip [cetvelin, yani üçüncü cetvelin] ve iki kanatlı [ikinci cetvelin] hareketli [cetvelin] iki yüzeyi arasına girerdi; bu nedenle, açığı oluşturan cetvellerin

üç yüzeyinin herhangi bir koşulda meridyen düzlemi üzerinde olması imkansızdır. Yükseklik zenite yakın olduğunda, ince cetvelin [üçüncü cetvel] açığı karşılık gelmesi zordur.³³

أما الشك فإنه لما ربط المسطرة الثالثة بالمسطرة الأولى القائمة على الكرسي لم يبين³⁴ في أيّ الوجهين يركبها. فأما أن يركبها في السطح الذي قرن به القائمة والثانية حالت نخانة جسم الثالثة بين السطحين المماسين، فلا يكون المثلث الذي زوايته عند المحور الأعلى وقائده المسطرة الرقيقة حاصلًا في سطح نصف النهار. وكذلك لو ركبها في ظهر القائمة حال جسم المسطرة القائمة بين سطحي الموترة والمتحركة ذات المهدفين فلا يمكن أن تكون السطوح الثلاثة من المساطر التي تحدّ الزاوية في سطح نصف النهار بحال من الأحوال. وإذا كان الارتفاع قريباً من سمت الرأس تعدّر أن يوتر الزاوية بالمسطرة الرقيقة.

Nisâbüri'nin *zâtü'ş-şubeteyn* kalibrasyonundaki bir eksikliği tartıştığı 5. bölüm, 12. fasılda bulunan ikinci atıfla ilgili olarak; Nisâbüri derkenarda “Urdî” olduğu söylenen “faziletli âlimlerden biri (veya bazıları)”na ait olan bir eleştiriden şu şekilde bahsetmiştir (YZ B, vr. 122b):

Faziletli âlimlerden biri (veya bazıları) bahsedilen alete şöyle demek suretiyle eksiklik atfediyor: Çünkü onunla sadece 30 derecenin üzerindeki yükseklik ölçülebilir. 30 dereceden daha düşük bir rakımsa onunla ölçülemez çünkü dik [birinci] cetvelde bölünen dereceler 60 derecedir.

وها هنا نسب بعض الأفاضل هذه الآلة إلى النقص. قال: لأتّما لا يحصل بها إلا الارتفاع الذي يزيد على ثلاثين جزءاً. أما الارتفاع الذي ينقص عن ثلاثين فلا يحصل بها لأن الأجزاء المقسومة في المسطرة المنتصبة ستون جزءاً.

Burada, “faziletli âlim” *zâtü'ş-şubeteyn* tarafından alınan irtifa sınırlamasını eleştirmiştir. Yani zenit mesafesi 60 dereceye kalibre edilmiş ilk cetvele başvurularak ölçülür. Dolayısıyla bu aletle 60 derecenin üzerindeki mesafeyi (yani 30 dereceden daha düşük irtifalar için) ölçmek mümkün değildir. Nisâbüri bu kısma “diyor ki” ifadesini eklediğinden, muhtemelen burada “faziletli âlim”in bir eserinden alındığı yapılmaktadır ve gerçekten de neredeyse aynı kelimeler Urdî'nin *Keyfiyyetü'l-ersâd*'ında aşağıdaki şekilde tekrar bulunmaktadır:

33 Arapça metin için bkz. Sevim Tekeli, “el-Urdî'nin ‘Risalet-ün fi Keyfiyet-il-Ersad’ Adlı Makalesi”, *Araştırma* 7 (1970): 1-169, 168; krş. Tekeli'nin İngilizce tercümesi. Tekeli, “Al-Urdî'nin ‘Risalet-ün fi Keyfiyet-il-Ersad’ Adlı Makalesi”, 97.

34 يبين benim okumamdır; krş. يبين Tekeli'nin metni içinde.

[Zâtü's-şubeteynin] eksikliğine gelince, onunla [zâtü's-şubeteyn] sadece meridyen dairesi üzerindeki yükseklik ölçülebilir ve [elde edilecek] bir yükseklik 30 dereceden fazla olmalıdır. Onun dediği gibi, 30 dereceden daha düşük bir rakımsa onunla ölçülemez. Çünkü dik cetvelde bölünen dereceler 60 derecedir.³⁵

وأما النقص فإتّها لا يحصل بها سوى الارتفاع في دائرة نصف النهار وأن يكون ارتفاع أكثر من ثلاثين جزءاً. فأما الارتفاع الذي ينقص عن ثلاثين فلا يحصل بها على ما قاله لأنّ الأجزاء المقسومة في المسطرة القائمة س جزءاً.

Bu iki örnek, Nisâbüri'nin Urdî'nin ismini derkenarda zikrettiğinde, ana metinde Urdî'nin sözlerini neredeyse kelimesi kelimesine onun eserinden, yani *Keyfiyyetü'l-ersâd*'dan alıntıladığını doğrulamaktadır. Şimdi Nisâbüri'nin *Şerhu Tah-riri'l-Mecisti*'sinin Nisâbüri'nin derkenarda Semerkandî'yi zikretmesini sağlayan kısmını inceleyeceğiz.

Nisâbüri, Tüsi'nin iki ay tutulmasına dayanarak Ay'ın görünür çapını belirleme prosedürü hakkında “daha ziyade ay tutulmaları vasıtasıyla ... ‘kolaylıkla’ sözüne kadar (كان يخسوفات إلى قوله بسهولة)” ifadesini yorumladığı 5. bölüm 14. fasılda (Güneş, Ay ve gölgenin görünür çaplarının karşı konumlara oranı üzerine), derkenar notlarında Şemseddin Semerkandî olarak tanımladığı “faziletli âlimlerden biri (ya da bazıları)” tarafından yapılan bir yorumdan şu şekilde bahseder (YZ B, vr. 125a):

Faziletli âlimlerden biri (ya da bazıları) burada şöyle demektedir: Bu ifadenin anlamı açık değildir. Onun [Batlamyus'un] orijinalinde [*el-Mecisti*'de] söyledikleri ise açıktır. Diyor ki: Anlamı [şöyledir]: Ay'ın [görünür] çapının miktarını cetvel yoluyla ölçüm yöntemiyle bulmanın güvenilir olmadığı bilindiğinde, bunun [= Ay'ın görünür çapının] Güneş'in [görünür] çapına eşitliğini, cetvel yoluyla ölçüme ihtiyaç duymayan yola dayanarak biliriz. Bu bilindiğinde, Ay tutulmalarını [Ay] tepe noktasının en uzak mesafesindeyken hesaplarız, böylece [görünür] çapının miktarı da tıpkı gözlemlerle bulunduğu gibi hesaplamada ortaya çıkar.

وذكر بعض الأفاضل هاهنا: أنّ هذا الكلام مهناه غير واضح. وأما ما ذكره في الأصل فواضح، قال: ومعناه أنّه لما علم أنّ معرفة مقدار قطر القمر بطريق مساحة وجه المسطرة غير معتمد عرفنا مساواته لقطر الشمس على وجه لا يحتاج إلى مساحة وجه المسطرة. ولما علم ذلك فبعد ذلك حسبنا الخسوفات في الأبعد من الذروة حصل مقدار قطره بالحساب أيضاً كما وجد بالرصّد.

35 Arapça metin Tekeli, “el-Urdî'nin ‘Risalet-ün fi Keyfiyyet-il-Ersad’ Adlı Makalesi”, 169’dan alınmıştır.; krş. Tekeli'nin İngilizce tercümesi Tekeli, “el-Urdî'nin ‘Risalet-ün fi Keyfiyyet-il-Ersad’ Adlı Makalesi”, 98.

Bu atıftan sonra Nisâbüri şerhine (“derim ki” ifadesiyle) başlar ve burada derkenarda Semerkandî olduğunu söylediği “faziletli âlim”in ifadesini yeniden ele alır.³⁶ Nisâbüri de bu durumda “diyor ki” ifadesini eklediğine göre, bu kısım muhtemelen Semerkandî'nin bir eserinden alıntıdır.

Dikkat çekici olan, YZ A'daki şerhin müellifinin Tüsi'nin *Tahriru'l-Mecisti*'sindeki aynı ifadeye ilişkin şerhini “daha ziyade ay tutulmaları vasıtasıyla...” şeklinde vermesidir. (بل كان من خسوفات إلى آخره), tıpkı Nisâbüri'nin yaptığı gibi. YZ A'daki (vr. 81b-82a) şerhin tamamı şu şekildedir:

Bu, anlamı kapalı bir ifadedir. Onun [Batlamyus'un] esas metinde [el-Mecisti] söyledikleri ise açıktır ve anlamı şu şekildedir: Ay'ın [görünür] çapının miktarını cetvelle ölçme yöntemiyle bulmanın güvenilir olmadığı bilindiğinde, onun [Ay'ın görünür çapının] Güneş'in [görünür] çapına eşitliğini cetvelle ölçmeye ihtiyaç duymayan bir yöntemle biliriz, yani [Ay'ın] cisminin sınırlarının, Güneş'in cisminin sınırlarının kendisiyle uyduğu yerde [delik] hareketli [kanadın] deliğiyle uyuşması (!) gözlemlenir, tıpkı daha önce belirtildiği gibi, bu durumda Ay en uzak mesafedeyken görünür çapının miktarının Güneş'in görünür çapına eşit olduğu bilinmektedir. Bu bilindiğinde, Ay tepe noktasında en uzak mesafede olduğunda Ay tutulmalarını hesaplarız, böylece çapının miktarı gözlemlenile bulduğu gibi, hesaplamayla da ortaya çıkar.

هذا كلام معناه غير واضح. وأما ما ذكره في الأصل فواضح ومعناه أنه لما علم أن معرفة مقدار قطر القمر بطريق مساحة وجه المسطرة غير معتمد عرفنا تساويه بقطر الشمس على وجه لا يحتاج إلى مساحة وجه المسطرة وهو أن يرى انطباق حواشي جرمه على الثقبة 37 المتحركة على الموضوع الذي انطبق حواشي جرم الشمس عليها على ذلك الموضوع بعينه من المسطرة كما مرّ قبل ذلك، فعلم أن مقدار قطره حينئذ مساو لمقدار قطر الشمس في الروية وكان القمر حينئذ عند بعده الأبعد. ولما علم ذلك فبعد ذلك حسبنا الخسوفات في الأبعد من الذروة حصل مقدار قطره بالحساب أيضاً كما وجد بالرصد.

YZ A metnindeki altı çizili kısımların da gösterdiği gibi Nisâbüri, şerhinde açıkça YZ A'da aktarılan metni kullanmıştır. YZ A metninin ortasında bulunan diyoptri ile ölçüm açıklamasını bilinçli olarak atlaması nedeni ile bu editöryel çalışma, YZ A içerisinde yer alan ve metnin bir kısmını kasıtlı olarak keserek ondan alıntı yapan *Tahriru'l-Mecisti* şerhinin Nisâbüri'nin elinin altında olduğunu doğrulamaktadır.

36 Nisâbüri'nin tartışması için bkz. Morrison, *Islam and Science*, 156-9.

37 القبة benim okumamdır; krş. YZ A'da القبة.

Nisâbüri'nin, Semerkandî'nin çağdaşı ve derkenarda âlimlerin isimlerine yaptığı atıfların doğru olduğu göz önüne alındığında, 5. bölüm, 14. fasıldaki bu durum YZ A'nın Semerkandî'nin bir eseri (yani onun *Şerhu Tahrîri'l-Mecisti'si*) olduğunu kuvvetle doğrulamaktadır.

Burada, ana metinde “faziletli âlimlerden birini (veya bazılarını)” açıklamak için bir âlimin isminin geçtiği yukarıda bahsedilen beş derkenar notundan ilkinde (yani 1. bölüm 4. fasıldaki notta [YZ B, vr. 10b]), Nisâbüri YZ A'da (vr. 4a-4b) bulunan 1. bölüm 4. faslın şerhinin bir kısmını neredeyse kelimesi kelimesine “faziletli âlimlerden birinin (veya bazılarının)” görüşü olarak aktarır ve kenar boşluğuna “Şemseddin Semerkandî” diye yazar. Bu durum aynı zamanda Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecisti'sinden* yaptığı alıntıyı da teyit etmektedir.

Dahası, Nisâbüri'nin “faziletli âlim”in bir şerhini alıntılıdığı, ancak bu “faziletli âlim”in adını kenar boşluğuna yazmadığı 1. bölüm 8. fasılda başka bir husus daha dikkat çekmektedir. Nisâbüri, Tûsî'nin “eğer böyle olmasaydı [ikinci hareket farklı bir kutupta olmasaydı] ilk [hareket] ile yetinilebilirdi (وإلا لكان الاقتصار على الأولى) “göklerde iki farklı ilk hareket vardır, birincisi ekvatora göre, ikincisi ekliptiğe göre)” “faziletli âlimlerden biri (veya bazıları)” tarafından yapılan ve aşağıdaki gibi başlayan bir şerhten bahsetmektedir (YZ B, vr. 14b):

Seçkin âlimlerden biri (veya bazıları) şöyle der: Bu şu anlama gelir: Gezegenlerin hareketleri ekvatora paralel olsaydı, tek bir tür hareketle, yani doğudan batıya doğru hareketle yetinebilirdi. Mesela gezegenlerin feleklerinden her birinin ve sabit yıldızlar feleğinin kendisine tahsis edilen hareketle batıya doğru hareket halinde olması durumu gibi...

قال بعض الأفاضل: يعني لو كانت حركات الكواكب على موازاة معدل النهار لكان الاقتصار على نوع واحد من الحركة وهي الحركة من المشرق إلى المغرب كافياً بأن كان مثلاً أفلاك السيارة وفلك الثوابت كل منها متحركاً نحو المغرب بحركة المختصة به ...

İlginç bir şekilde YZ A, Nisâbüri'nin Tûsî'nin şu sözlerine ilişkin şerhinde bahsettiği ifadelerle neredeyse aynı ifadeleri kullanmaktadır: “Çünkü [kutupların] farklılıkları, hareketlerdeki gecikmenin aktarılmasını sağlar (إمكان إسناد اختلافاتها) (إلى تأخيرها عن الحركة)”. Ki bu ifadeden önce “eğer değilse, ilkiyle yetinebilir” (yani Tûsî'nin Nisâbüri tarafından şerh edilen sözleri) yer almaktadır. YZ A'daki şerhin başlangıcı şu şekildedir (vr. 6b):

Bu şu anlama gelir: gezegenlerin hareketleri ekvatora paralel olsaydı, tek bir tür hareketle, yani doğudan batıya doğru hareketle yetinebilirdi. Mesela gezegenlerin feleklerinden her birinin ve sabit yıldızlar feleğinin kendisine tahsis edilen hareketle batıya doğru hareket halinde olması gibi...

يعني لو كانت حركات الكواكب في موازاة 38 معدّل النهار لكان الاقتصار على نوع واحد من الحركة وهي الحركة من المشرق إلى المغرب كافيّاً بأن كان مثلاً أفلاك السيّارة وفلك الثوابت فكلّ منها متحرّكاً نحو المغرب بحركة المختصّة...

Bu durum aynı zamanda Nisâbüri'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'yi yazarken şu anda YZ A'da bulunan şerhten birkaç kez alıntı yaptığını göstermektedir. YZ A'nın metni Nisâbüri'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'si ile dikkatlice karşılaştırılırsa, Nisâbüri'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinde YZ A'daki şerhe karşılık gelen başka alıntılar da bulunabilir. Bu ve yukarıda YZ B'de yer alan kitabın sahibine ait notla ilgili olarak belirtildiği gibi, bazı araştırmacılar Nisâbüri'nin kendi *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinde, Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinden alıntı yaptığını tespit etmişlerdir. Yine YZ A'da aktarılan metinden yapılan birçok alıntı da bizi YZ A'daki şerhin Semerkandî tarafından yazıldığı sonucuna götürmektedir.

Sonuç

YZ A'yı derinlemesine inceleyerek ve ana metin ile Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sine yapılan bazı atıfları, özellikle de Nisâbüri'ninkileri karşılaştırarak YZ A'nın Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinin bir nüshası olduğunu tespit ettim. Bu tespit, Nisâbüri'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinde Semerkandî'yi "faziletli bir âlim" olarak nitelendirdiğini ve Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinden birkaç kez alıntı yaptığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinin Nisâbüri üzerinde aynı isimli kendi şerhini yazarken çok etkili olduğu sonucuna varabiliriz. Böylece, Morrison'un yukarıda da alıntılanan "Nisâbüri, Semerkandî'nin *Tahrîru'l-Mecistî*'sinin şerhinden büyük ölçüde yararlanmışır" şeklindeki iddiasını desteklemek için önemli ek deliller sunmuş oldum.

Makalemdaki bu tahliller sayesinde, Semerkandî'nin *Şerhu Tahrîri'l-Mecistî*'sinin metni hâlihazırda elimizde bulunmaktadır. Böylece Semerkandî'nin Tûsî'nin *Tahrîru'l-Mecistî* şerh geleneği tarihindeki önemine dair somut bir değerlendirme elde etmiş bulunmaktayız.

Bibliyografya

- Ahlwardt, Wilhelm, *Verzeichnis der arabischen Handschriften*, 10 cilt, Berlin: A. Asher, 1887.
- Brentjes, Sonja, *Teaching and Learning the Sciences in Islamicate Societies (800-1700)*, Turnhout: Brepols, 2018.
- Dadkhah, Gholamreza (ed.), *Shams al-Din Samarqandi: Science of the Cosmos and the Soul*, Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2014.
- Fazlhoğlu, İhsan, "Samarqandi: Shams al-Din Muḥammad ibn Ashraf al-Ḥusaynī al-Samarqandi", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers* içinde, ed. Thomas Hockey vd., 1008, New York: Springer, 2007.
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1971.
- Miller, Larry Benjamin, *Islamic Disputation Theory: The Uses & Rules of Argument in Medieval Islam*, Cham, İsviçre: Springer, 2020.
- Morrison, Robert G., *Islam and Science: The Intellectual Career of Nizâm al-Din al-Nisâbüri*, Londra & New York: Routledge, 2010.
- , "The Intellectual Development of Nizâm al-Din al-Nisâbüri (d. 1329 A. D.)", doktora tezi, Columbia Üniversitesi, 1998.
- Pedersen, Olaf, *A Survey of the Almagest*, New York: Springer, 2011.
- Ragep, F. Jamil, *Nasir al-Din al-Ṭūsī's Memoir on Astronomy*, 2 cilt, New York: Springer-Verlag, 1993.
- , "Astronomy", *Eİ³* (Erişim tarihi 19 Aralık 2022), doi:http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_22652.
- Ragep, Sally, *Jaghmini's Mulakkhkha: an Islamic Introduction to Ptolemaic Astronomy*, Cham: Springer, 2016.
- Saliba, George, "The Role of the Almagest Commentaries in Medieval Arabic Astronomy: A Preliminary Survey of Ṭūsī's Redaction of Ptolemy's Almagest", *Archives Internationales d'Histoire des Sciences* 37 (1987): 3-20.
- , *Kitâb al-hay'ah: the Astronomical Work of Mu'ayyad al-Din al-'Urđi: a Thirteenth Century Reform of Ptolemaic Astronomy*, Beyrut: Merkezü dirâsâti'l-vahdeti'l-Arabiyye, 1990.
- Schmidl, Petra G., "'Urđi: Mu'ayyad (al-Milla wa-) al-Din (Mu'ayyad ibn Barik [Burayk]) al-'Urđi (al-'Âmiri al-Dimashqi)", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, ed. Thomas Hockey vd., 1161-2, New York: Springer, 2007.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, Leiden: E. J. Brill, 1967-.
- Tekeli, Sevim, "el-Urdî'nin 'Risalet-ün fi Keyfiyet-il-Ersad' Adlı Makalesi", *Araştırma* 7 (1970), 1-169.
- Toomer, G. J. , *Ptolemy's Almagest*, Londra: Duckworth, 1984.